TD F 141

2.30 €. Any 20. La Franja, abril de 2019

TEMPS DE FRANJA

Revista de les Comarques Catalanoparlants d'Aragó

80 anys d'exili

Dos-cents infants del Matarranya van travessar la frontera a les acaballes de la guerra civil, provinents de l'«Hogar del niño Aragonés». **[p.4]**

Ramón J. Sender a Fraga

L'1 de juny de 1974, Sender va anar a Fraga. Recorda que va parar a un hostal al costat del riu. "Oh, el Cinca!", va exclamar l'escriptor. **[p.7]**

Una sequera històrica

Les conseqüències catastròfiques de la sequera de finals del s. XIX a la Llitera van propiciar la construcció del canal d'Aragó i Catalunya. **[p.8]**

El «Choricer»

El nom popular del Dijous Gras a Alcanyís ha portat la Dra. Maite Moret a fer indagacions sobre els diminutius en les llengües aragoneses. **[p.18]**

1989 2019 30 anys
ASCUMA
ASSOCIACIÓ CULTURAL del MATARRANYA

El dia de la Llengua Materna a la Franja

[p. 3 i 14 a 17]

Sumari

2 Cartes dels lectors
3 Editorial
Vinyetes al vent
4 Matarranya
7 Baix Cinca
8 Llitera
9 Tribuna
10 Entrevista
13 Cultura
14 Dia de la Llengua Materna
18 Catalanofonia
19 Reportatge

Imatge coberta: Silvia Trigo (CC0)

TEMPS DE **FRANJA** 141

Edita:

Iniciativa Cultural de la Franja

C. Major 4, 44610 Calaceit. T. 978 85 15 21
· Associació Cultural del Matarranya
· Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA
· Centre d'Estudis Ribagorçans (CERib)

Coordinació: Carles Terès i Isabel Calaf
info@teresantolin.com

Gestió i administració: Cèlia Badet

Cap de redacció i maquetació gràfica: Isabel Calaf · tempsdefranja@gmail.com

Consell de redacció:
Matarranya: M. D. Gimeno, Carles Sancho.
Baix Cinca: Rosa Arqué, Hugo Sorolla.
Llitera: Josep Espluga
Ribagorça: Glòria Francino.

Seccions:
Matarranya, Isabel Calaf. **Baix Cinca**, Rosa Arqué; **Llitera**, Josep Espluga; **Ribagorça**, Glòria Francino; **Cultura**, Hèctor Moret; **Entrevistes**, Ramón Mur; **Catalanofonia**, Hugo Sorolla; **Aragó**, Màrio Sasot.

En aquest número: Roberto Albiac, Marina d'Algars, Patrici Barquín, Esteve Betrià, José-Miguel Gràcia, Virgili Ibarz, Pep Labat, Josefina Motis, Artur Quintana, Lluís Rajadell, Francesc Ricart, Màrio Sasot, Ramon Sistac.

Subscripcions i publicitat: 978 85 15 21

Producció: Terès & Antolín
info@teresantolin.com

Disseny: Carles Terès Bellès

Dipòsit legal: TE-88/2000

ISSN: 1695-7709

Cartes dels lectors

Crida de col·laboració a *Styli locus*

Des de la Direcció i del Consell de Redacció d'*Styli locus* fem una crida de col·laboració per al número d'estiu d'enguany. Ens calen textos inèdits de qualsevol gènere literari en llengua catalana d'autors aragonesos o vinculats al nostre país. Com que només disposem de tres pàgines, sols podem publicar textos relativament breus. Si els textos fossen extensos ens posarem en contacte amb l'autor per decidir quin fragment en publiquem. Ho necessitem pels volts del quinze de juny d'enguany

Direcció i Consell
de Redacció d'*Styli locus*

Guillem Nicolau va existir

A l'anterior *Temps de Franja* apareixia una crònica sobre el lliurament "clandestí" del Premi Guillem Nicolau. Dedicat a un humanista del segle XIV, rector de Maella, ha viscut una trajectòria intermitent i discreta des de la primera concessió l'any 1986. Després de ser suprimit *de facto* per raons polítiques l'any 2012, la bona notícia de la seua recuperació per l'actual Direcció General de Política Lingüística, amb dotació econòmica i l'edició de l'obra premiada, ha patit la inexistència d'un protocol sobre el seu anunci i acte de lliurament, igual que d'altres premis literaris lliurats alhora. No parlo d'un desplegament mediàtic com lo del superdotat Planeta (que sempre anuncia la novel·la premiada en 15 d'octubre, festa de Santa Teresa, en un sopar de gala) o de l'institucional Cervantes (lliurat pel Rei cada 23 d'abril al paranimf de la Universidad de Alcalá). Però s'hauria d'aprofitar les distincions a les llengües minoritàries aragoneses per fer-les més visibles i normals a tota la comunitat autònoma, en un acte de justícia, al mateix temps que es rendibilitza la inversió cultural. Lo "Guillem Nicolau" tornarà a desaparèixer l'any que ve, segons va anunciar José Ignacio López Susín lo passat 15 de març a l'Ajuntament de Calaceit durant la presentació de la darrera obra premiada, de Marta Momblant, per no haver-se pogut aprovar los nous pressupostos autonòmics. No caldrà així reglamentar la seua difusió.

María Dolores Gimeno
(Maella)

El vent refrescant

Ha estat una agradabilíssima sorpresa l'aparició de les *Vinyetes al vent* d'en Tarroc. Els personatges, d'una innocència entendridora, ens trasnmeten sense paraules un missatge punyent i lúcid.

Raimon Lamora Salvador
(Finestres)

A Temps de Franja volem saber la teua opinió. ***Envia'ns les teues cartes,*** *tot indicant el teu nom i població, a:* tempsdefranja@gmail.com

COMARCA DEL matarraña

INSTITUTO DE ESTUDIOS ALTOARAGONESES
Diputación de Huesca

GOBIERNO DE ARAGON

Diputació de Lleida

INSTITUT D'ESTUDIS ILERDENCS
Fundació Pública de la Diputació de Lleida

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

TEMPS DE FRANJA
Revista de les Comarques Catalanoparlants d'Aragó

SUBSCRIU-T'HI
T. 978 85 15 21
tempsdefranja@gmail.com

Recordem a tots els **subscriptors** de *Temps de Franja* que ens comuniquin la seva adreça de correu electrònic a **redaccio@tempsdefranja.org** per a rebre els butlletins electrònics

En venda a:
Albelda: Estanc Conchita. **Calaceit:** Papereria Abàs. **El Torricó:** Llibreria Pilarín. **Fraga:** Llibreria Badia i Kiosko Casanova. **Girona:** Llibreria Les Voltes. **Lleida:** Llibreria de la Generalitat. **Mequinensa:** Papereria González. **Reus:** Llibreria Gaudí. **Saidí:** Llibreria Panadés i Llibreria Sorolla. **Saragossa:** Papelería Germinal. C. Sepulcro, 21. **Tamarit:** Estanc Patrito. **Tortosa:** Llibreria El Temple. **Vall-de-roures:** Llibreria Serret.

El Dia Internacional de la Llengua Materna posa en evidència la Franja nord

Un any més, pels volts del 21 de febrer, s'ha celebrat a Aragó el Dia Internacional de la Llengua Materna, una celebració impulsada per la ONU des de 2002 per promoure el multilingüisme, la diversitat cultural i reivindicar el valor de les llengües del món. En el cas d'Aragó, des que es va crear la Direcció General de Política Lingüística (DGPL), és una efemèride que ha guanyat rellevància i presència pública, i que enguany s'ha traduït en 157 activitats desenvolupades en 55 localitats. Un 31% més de les que es van fer l'any passat. D'alguna manera, la DGPL funciona a bon ritme i procura fer visibles les seues accions, cosa que cal valorar positivament.

Dit això, quan analitzem els actes organitzats per la diada internacional, com és habitual en les accions de la DGPL, s'observa una clara desproporció entre l'atenció dispensada a una i altra llengua, amb un clar predomini d'activitats relacionades amb l'aragonès respecte el català. De les 157 activitats organitzades, dues terceres parts s'han dedicat a l'aragonès, mentre que només un terç (51) giren al voltant del català. S'han programat també 3 activitats mixtes, bàsicament presentacions de llibres o conferències sobre totes dues llengües alhora.

Per a fer-nos una idea del grau de desproporció, només cal recordar que l'aragonès compta amb uns 25 mil parlants, mentre que el català en té uns 55 mil, segons dades del Seminari Aragonès de Sociolingüística. Evidentment, això no vol dir necessàriament que les activitats organitzades hagin de guardar aquesta proporció. Tothom sap que l'aragonès és una llengua que pateix unes condicions molt més precàries que el català, per la qual cosa és lògic que se li dediquin més esforços.

A més, en el cas que ens ocupa, no hauríem de responsabilitzar-ne la DGPL, que en el fons no ha organitzat directament la gran majoria de les activitats. Aquestes han estat organitzades per un total 62 entitats i associacions del territori, des de col·lectius culturals a associacions de mares i pares, passant per llibreries, ajuntaments, instituts i escoles, ràdios locals, etc. Un bon ventall d'iniciatives de la societat civil en ebullició. En aquest sentit, probablement hauríem de concloure que el teixit associatiu i institucional de defensa de l'aragonès ha estat més a l'aguait i s'hi ha implicat més que el del català. Sense descartar la influència que el suport desacomplexat de la DGPL hi hagi pogut tenir.

Pel que fa al català, s'observa que les entitats del Matarranya han sigut les més actives de tot el territori catalanoparlant, amb un total de 24 activitats organitzades per escoles, instituts, biblioteques, ajuntaments o ràdios locals. Les entitats del Baix Cinca també s'hi ha sumat amb un entusiasme, amb 17 activitats de tot tipus (música, cinema, conferències, tallers, etc.). En conjunt, constitueixen el 36% de les famoses 157 activitats organitzades (15% pel Matarranya i 11% pel Baix Cinca).

I aquí arriba la gran incògnita inexplicable: Què s'ha fet a la Llitera i a la Ribagorça? D'acord amb les dades proporcionades per la DGPL, a la Llitera només s'hi ha fet 3 activitats, a l'institut i a l'escola de Tamarit de Llitera; mentre que a la Ribagorça només se n'han fet 2 a l'escola de Benavarri. Això suposa el 2% i l'1,3% respectivament. Comparativament, no hi ha color. A les dues comarques que representen el 20% dels catalanoparlants d'Aragó, només s'hi ha organitzat el 3,3% de les activitats del Dia Internacional de la Llengua Materna. Una proporció inexplicablement baixa.

Què està passant a la Llitera i a la Ribagorça? És pur desinterès? Potser simple desídia? Hi ha algun tipus de pressió institucional que evita fer públic el bilingüisme de la zona? És que potser el teixit social ja ha abandonat tota esperança de dignificació lingüística? Alguna cosa deu passar perquè no és normal. No cal exagerar, perquè la celebració del Dia Internacional de la Llengua Materna només té un caràcter simbòlic. Però hem de ser conscients que la defensa de la llengua, donades les circumstàncies anòmales del sistema polític i mediàtic aragonès, es juga en bona mesura en el terreny simbòlic. El sociolingüista Natxo Sorolla ja havia detectat que a la Llitera la transmissió intergeneracional es trobava en retrocés, i potser el que ací comentem és un indici més d'aquell procés. On són les AMPEs, escoles i instituts, ràdios i mitjans de comunicació local, els col·lectius culturals, les associacions locals de dones, de jubilats, de joves? Sense un teixit social organitzat exigent i reivindicatiu, qui defensarà els drets lingüístics de la Franja nord?

VINYETES AL VENT. Per Tarroc

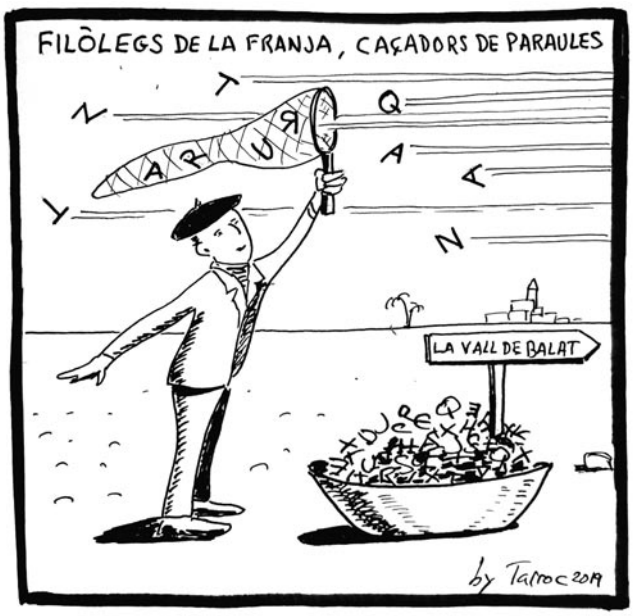

80 anys de l'exili dels xiquets

// LLUÍS RAJADELL

Entre el mig milió de republicans que, fa 80 anys, van travessar la frontera francesa per escapar de les represàlies franquistes en acabar la Guerra Civil, hi havia dos-cents infants del Matarranya. Fugien de les urpes de l'exèrcit 'nacional', que dues setmanes abans, en atropellar les tropes republicanes, havie obligat a desmantellar la colònia infantil de l'Hogar del Niño Aragonés, a la Beguda Baixa (Barcelona).

"Encara no m'explico com aquells avions no mos van matar a tots allí, a la frontera". Gerardo Gil, de Vall-de-roures, recorda perfectament l'episodi viscut fa 80 anys quan, acompanyat de dos-cents xiquets de la comarca del Matarranya, es disposava a passar la frontera francesa fugint de les tropes franquistes que avançaven imparables cap al nord.

Entre el mig milió de refugiats republicans que van travessar la frontera al començament de 1939 hi havia una expedició de sagals i sagales del Matarranya que, quinze dies abans, havien abandonat la colònia infantil de l'Hogar del Niño Aragonés, a la Beguda Baixa (Barcelona), per escapar dels 'nacionals', que entraven a sang i foc a Catalunya.

Aquella canalla no havie fet altra cosa que fugir des que a la primavera de 1938 el front d'Aragó es va enfonsar i els republicans —militars i civils— van haver que marxar cap a Catalunya. Un any després, els xiquets de la Beguda —n'hi havia de Vall-de-roures, la Torre del Comte, Beseit i Pena-roja, entre d'altres pobles del Matarranya— entraven a França i deixaven enrere la Guerra Civil emparats per la solidaritat internacional.

Només van poder passar els xiquets, les dones i els vells que formaven l'expedició. Van pujar a dos camions proporcionats per la Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA) i, entre darrers de gener de 1939 i primers de febrer, van entrar al país veí. En un dels vehicles hi viatjaven els xiquets més menuts, que va seguir camí cap a Bèlgica, mentre que l'altre, el dels més grandets, se va quedar a França, on els nois i noies van ser acollits per famílies del país fins que va esclatar la II Guerra Mundial.

La Masia Bach, on va funcionar l'Hogar del Niño Aragonés durant
ARXIU GRUP CODORNIU

El periple des de la Beguda va tindre una primera parada a Palafrugell (Girona), on van passar quinze dies allotjats a una antiga fàbrica de taps de suro. Com el front de guerra no parava d'apropar-se, també aquell lloc va deixar de ser segur i van emprendre camí cap a la frontera francesa. Van passar per Rabós, darrera parada al territori espanyol. Allí van dormir a una pallissa on molts dels xiquets se van infectar dels polls que havien deixat els soldats republicans en desbandada que hi havien dormit poc abans camí de l'exili.

El pas de la frontera va ser el moment més crític de tot el viatge cap a la seguretat que oferia la terra francesa. "Quan anàvem a passar a França, mos van bombardejar. Les bombes caïen al nostre costat", recorda Gerardo. Quan els republicans van fugir de Vall-de-roures l'abril de 1938, els avions franquistes van metrallar la caravana de refugiats, que havien d'abandonar els carros i tirar-

França, més interessada que Espanya

//LL. R.

Mentre el 80 aniversari de la retirada de mig milió de republicans a França en acabar la Guerra Civil ha passat desapercebut a Espanya tant pel que fa a les institucions públiques com als mitjans de comunicació, el país veí s'ha abocat amb entusiasme a la commemoració amb jornades monogràfiques, exposicions, xerrades, publicacions i documentals.

Encara que l'escenari d'aquell episodi va ser el territori francès, els protagonistes van ser espanyols. Però des d'Espanya s'ha ignorat la penosa desbandada de centenars de milers de republicans —militars i civils— per escapar de la repressió franquista en caure Catalunya al febrer de 1939.

L'Institut Cervantes de Tolosa de Llenguadoc va organitzar les Jornades d'Homenatge a l'Exili Republicà Espanyol del 19 al 21 de febrer. Va haver-hi activitats al voltant de Manuel Azaña, teatre, una trobada amb l'escriptor Manuel Rivas, una tertúlia amb exiliats per recuperar els seus testimoniatges, un recital de Luis García Montero, una taula redona sobre les dones exiliades i un concert de Soleá Morente, entre d'altres actes.

El departament dels Pirineus Orientals va programar actes a Perpinyà i el Voló sota el títol *80 Anys de la Retirada 1939-2019*. A Cabestany, prop de Perpinyà, es va commemorar també el 80 aniversari amb un programa de conferències, projeccions i teatre del 7 al 9 de febrer. Va dedicar una atenció especial al salvament del patrimoni artístic espanyol.

L'impacte d'aquella fugida massiva va ser brutal. Com recorda el programa d'actes de Cabestany, van acampar de mala manera a les platges dels Pirineus Orientals 260.000 persones quan la població autòctona era de 240.000 residents. El departament va ser escenari d'un èxode "sense equivalents".

se a les vores de la carretera per ocultar-se a la mirada dels aviadors. Però l'experiència viscuda a la frontera va ser molt pitjor. "No es pot comparar en lo que va passar a la frontera, que va ser terrible. Allò no va durar ni una hora, però mos se va fer molt llarga", diu Gerardo un 'xiquet de la Beguda' que avui és un ancià de 87 anys. Un altre dels xiquets de l'expedició, José Bazán, conta al llibre de memòries *Jo, un xiquet de la guerra* que una amiga seua plorava desconsolada arrossegant el cadàver del seu germanet mort a aquell atac.

Un altre xiquet de Vall-de-roures que formava part de la columna no recorda el bombardeig, però sí que dues "paves" —l'avió Junker 52, al servei de Franco— els van enfilar enmig d'un paisatge desolat i sense rastre d'arbres ni edificacions. També se li va quedar gravada la instrucció dels adults que els acompanyaven. "Mos dien que mos tiràrem per en terra escampats i mossegant un totxo atravessat a la boca", una mesura que pretenia protegir els timpans de l'estampit de les explosions.

Superat l'atac de l'aviació, la columna entra a França on l'espera el creador del Hogar del Niño Aragonés, Bautista Albesa, un destacat líder anarquista de Vall-de-roures. Ningú sap com va passar els controls de la frontera, però allí estava per replegar els diners que havia ocultat al costat espanyol de la duana dintre de les robes d'alguns xiquets del comboi. En acabar de recollir els quartos, va recompensar als menuts amb "un sac de caramels, que va tirar per terra", segons recorda Gerardo.

Gerardo Gil, un dels "xiquets de la Beguda" que va travessar la frontera al començament de 1938, en l'actualitat
LLUÍS RAJADELL

L'expedició va arribar sense més contratemps a Montpeller, primera parada dins de França i destí d'acollida de bona part dels xiquets refugiats. La resta va seguir camí cap a Bèlgica, una divisió del grup que va provocar separacions traumàtiques. "Mon germà Silverio, més gran que jo, me buscave desesperat perquè no me podie trobar i lo pobret pensave que m'havien matat al passar la frontera. Al remat, algú li va dir que jo havia seguit lo viatge a Bèlgica. Ell se va quedar a Montpeller", recorda Gerardo.

Encara i tot de la desesperada situació que viuen, els que llavors eren uns xiquets recorden l'experiència de gener i febrer de 1939 amb un regust d'aventura. "Com anaven tota la colla de sagals junts, no pensàvem en lo que mos podie esperar més avant. Ere una 'juerga' per a natros", diu Gerardo Gil.

Un company d'aventura conta que no tenia cap por. Els xiquets es deixaven portar, en part perquè no tenien cap altra alternativa. "No mos donaven cap explicació, mos portaven del ramal", recorda. Encara li quedava un llarg viatge fins arribar a l'acollida belga. Va passar dos dies a París en una primera etapa per terres franceses i, d'allí, va marxar a Lieja, fi de trajecte per als xiquets de La Beguda.

Fins que la invasió de Bèlgica i França per l'Alemanya nazi els va obligar a tornar al gris Matarranya de la postguerra.

U12

Poetes del nord extrem de l'orient d'Al-Andalus // Esteve Betrià

Ja fa set anys que el meu entranyable amic Berenguer de Mussots —sempre atent al passat islàmic del país— em va fer a mans el compendi antològic de poesia àrab *Llibre de La Frontera*, de Musa ibn al-Tubbi, en edició a cura del poeta i crític lleidatà Jaume Pont (Edicions Proa, Barcelona, 2000). Un volum —molt probablement d'autoria apòcrifa— que recull mostres de l'obra lírica de 14 poetes andalusins íntimament i directa vinculats a la Marca Oriental d'al-Andalus, més en concret al districte o *amal* àrab de la Lleida dels segles X, XI i XII.

Jaume Pont descriu detalladament, en el prefaci que encapçala el *Llibre de La Frontera*, el llarg pelegrinatge que va haver de fer aquesta obra des del Caire fins que arribà a les seues mans, gràcies a l'interès i la generositat de Mohamed Omar Sumi, investigador i bibliotecari a la Universitat d'al-Azhar, el qual l'havia localitzat en un manuscrit de començaments del segle XIII conservat en una polsosa prestatgeria de la biblioteca d'aquesta universitat egípcia. El recull, escrit en bella cal·ligrafia àrab, està datat l'any 615 de l'hègira (1218 de l'era cristiana), porta el títol de *Kitab* ('Llibre') i va seguit de dos epígrafs, un en àrab que fa referència a la marca geogràfica del recull, *al-Zugr* ('La Frontera') i un segon en llatí que diu: *Ocassi terrae. Poetae magni ingenii*.

De les catorze veus aplegades en aquest *Kitab*, ara en vull destacar –ja em perdonareu– només tres: la de Hisam ibn Jalid ibn Zabrun (m. c. 1096), primogènit d'un cadí de la ciutat de Fraga i conegut (i molt celebrat com a poeta) en els cenacles de medina Larida amb els sobrenoms d'*El Calb de Rufea* i *El Silent*; la de Muhammad al-Amir ibn Saraz (m. 1121), nascut en una *almunia* ('hort', 'jardí') que son pare, Ummad, tenia a Saidí; i, sobretot, la de Jalwa al-Abbar 'al-Miknasiyya' (m. 1064), filla del *hisn* ('fortalesa') de *Miknasa* ('Mequinensa') i que —ens diu Ibn al-Tubbi— "havia estat educada a Còrdova, on va aprendre música, cant i dansa". Per tant, no ha d'estranyar que Jalwa formés part del "grup d'esclaves cantores i músiques (*qiyan*) de Yusuf al-Muzzaffar ibn Hud", *al-billah* o senyor de la taifa de Lleida del 1046 al 1079. Al-Muzzaffar preferia, entre totes les seues companyes, la Miknassiyya ('la de Mequinensa') perquè segons ell "ningú com Jalwa excel·lia en l'art de la música, a més de ser una artista consumada en el maneig de les armes i els jocs malabars amb les simitarres" (Ibn al-Tubbi). Jalwa al-Abbar va morir, el 1064, al setge i conquesta de *Barbitaniya* ('Barbastre') pels francs.

Vet ací la versió catalana que publica Jaume Pont en el *Llibre de La Frontera* del poema intitulat *Consell* de la Miknassiyya: "Sigues humil i temorós: / aquest serà el millor trofeu / i l'ofrena més dolça / que puguis regalar-me. // El cant de la victòria / sols val l'orgull de l'impotent. // Sigues humil i temorós. / I torna demà quan les cendres / del sol estiguin enterrades. / De l'escalfor revifarem / la brasa i de la brasa el foc."

Planta el teu cartell!

// José Miguel Gràcia

Els primers dies de març, el govern d'Aragó va col·locar un gran cartell d'informació viària al començament de la carretera aragonesa A-231, continuació de la catalana T-330, al límit del terme de Queretes. Al cartell s'indicava: (A-231) VALDERROBRES 10 / ALCAÑIZ 43 / MONROYO 34. El cartell es va col·locar, casualment, a pocs centímetres d'un altre plantat fa més de quinze anys per la Generalitat de Catalunya que deia: (T-330) VALL-DE-ROURES / MORELLA. Aquest últim quedava, doncs, amagat, sense possibilitat de que els vehicles els poguessen veure. El tram on estava fixat aquest cartell havia estat asfaltat per la Generalitat. No estalviaré qualificatius a l'actuació de les institucions aragoneses. Va ser un acte de provocació, barroer, catalanofòbic i de menyspreu del català. "Va ser una sorpresa perquè no se'ns havia advertit i hem demanat explicacions a través de la delegació territorial del govern als responsables del govern de l'Aragó" —va explicar l'alcalde d'Arnes, Joaquim Miralles. Autoritats aragoneses han manifestat que el motiu del nou cartell no era altre que la manca d'indicació de la població d'Alcanyís en el cartell de la Generalitat. Ben pobra i matussera ha estat la justificació del canvi.

L'antic cartell de la Generalitat tapat ha estat retirat per part del departament de Territori de la Generalitat i es pensa col·locar en una altre indret, en territori de l'Ajuntament d'Arnes.

El dimarts dia 8 va aparèixer el cartell del govern d'Aragó llançat a la vorera de la carretera, i serrats els suports del cartell. Sembla que algun cartell més també va patir la mateixa acció. Aquestes accions portades a terme per alguns brètols descontrolats es desqualifiquen per si mateixes. Si es volia protestar s'haurien d'haver fet altres accions vistoses, però elegants i exemplaritzants. Però hi ha una diferència: l'acció de les autoritats aragoneses tenien un caire institucional; les de l'altra part són en tot cas anònimes i individuals, i no responen a decisions institucionals.

No sé com acabarà el conflicte. El més lògic seria que aquell que el va començar provi d'arreglar-lo. Proposo una solució elegant i responsable: que el govern d'Aragó planti un nou cartell igual que aquell que va col·locar a primers de març, però amb les denominacions VALDERROBRES/VALL-DE-ROURES, MONROYO/MONT-ROIG. A més d'ALCAÑIZ i MORELLA. Oi que seria una prova de bon tarannà i de respecte de les llengües? Em jugo un pèsol que no ho farà, semblaria un penediment. Per què penedir-se d'allò que es va fer amb plena consciència i sense "animus injuriandi" —diuen des de l'Aragó—? Benvolgut lector, ho creus o no? Planta el teu cartell!

Lo cartell de la discòrdia
ARXIU

SE VA SOLSINT

L'Orzowei // Patrici Barquín

Com que ja fa un temps que mos coneixem, he decidit que ha arribat lo moment de despullar-me. Ep, tranquil·litat!, que no penso despullar-me del tot, i a més a més, parlo en sentit figurat. Vull dir que trobo que ara que tenim eix número dedicat a la llengua materna, crec convenient destapar la meua realitat, per si a algú, cosa que dubto, pot interessar, tot i que no ho faig amb la intenció de despertar interès, més aviat m'agradaria despertar alguna emoció (després diran que no sóc pretensiós).

De tres germans que érem, jo era lo del mig. Com que jo era al mig me va tocar ser partícip d'una mena d'experiment sociològic que, dit sigue de pas, va fer figa. M'explico: per a evitar-me lo xoc diglòsic que van patir tiet, que també vivia a casa, i germana en arribar a mestra, a casa, van decidir parlar-me en castellà, en la clara intenció de fer de mi un castellanoparlant i evitar-me lo disgust de no comprendre als docents i evitar-me "problemes". Així que, no va haver-hi plors per no entendre a la mestra. Bé, no va haver-hi plors per no entendre a la mestra, però si que n'hi va haver per no comprendre-la. Hi havia, però, alguna cosa en tota aquella situació que no acabava de funcionar.

Tot i que l'aprenentatge de la lletra, escrita i llegida, la vaig fer íntegrament en castellà. Tot i que vaig començar a llegir, primer contes, després novel·la i poesia, en castellà, hi havia alguna cosa que estava com desencaixada.

Al meu voltant podia observar com lo català funcionava a casa i al carrer per a coses tan quotidianes com fer lo dinar, estimar i sobretot pa renegar, blasfemar i insultar. Així que la meua relació en l'entorn (social i paisatgístic) transcorria, en certa manera, separada de la tribu (va, que hi ha més conceptes pa definir tribu que la de l'Orzowei. Treu eixa imatge del teu cap). No, no és que no fos acceptat, ho era, però hi faltava un punt de cultura atàvica en la meua manera de desenvolupar-me en lo meu entorn. Així que en lo temps i una mica d'ajut vaig fer lo pas de retornar a l'origen, a lo primari, al fondo de l'ànima que m'havia set negada en tota la bona intenció.

Un bon dia, aquell adolescent que jo era va arribar a casa i va indicar que anava a començar lo camí invers, lo camí de parlar la nostra llengua, lo camí d'escriure-la i lo camí d'estimar i retrobar-me en lo meu entorn: lo paisatge, les feines, les persones i los afectes que perden lo seu sentit si se canvia la llengua en que s'expressen, aquella que, en realitat, era la meua llengua materna. Què va passar després de prendre eixa decisió? Com s'ho van prendre a casa? Com s'ho van prendre al carrer?

Com si això fos una sèrie d'eixes que estan tant de moda ho hauré d'anar desgranant a est espai i, per suposat, també ho hauré d'anar solsint.

El viatge de Ramón J. Sender a Fraga

// VIRGILI IBARZ

Després de trenta-cinc anys d'exili, Ramón J. Sender surt en avió de San Diego, el 26 de maig de 1974. Sender viatja amb passaport nordamericà. És rebut a Barcelona amb afecte. Els mitjans de comunicació segueixen amb interès el seu retorn. L'escriptor se sent emocionat.

Es va fer una roda de premsa. Entre altes coses, se li va preguntar pel sentit que donava al seu viatge. Sender va contestar que es tractava d'un pagès d'Aragó que escriu llibres i explica en les universitats, però que vol tornar a casa. El seu viatge no va deixar indiferent a ningú com podem deduir de les reaccions que es van produir a Espanya.

L'1 de juny de 1974, Sender va anar a Fraga. Recorda que va parar a un hostal al costat del riu. "Oh, el Cinca!", va exclamar l'escriptor. Pocs minuts després van aparèixer dues xiques amb un equip de ràdio Fraga i fins a dues dotzenes de veïns, amb llibres per a què els fes la dedicatòria.

María José Arellano li va fer l'entrevista a Sender, que es va publicar a *La Voz del Bajo Cinca*, el 8 de juny de 1974 (núm. 210). Arellano li diu a Sender que aquells dies està llegint la novel·la *El fugitivo*. Sender diu que en aquesta novel·la tracta de donar relleu als aspectes dramàtics i la bellesa d'*Urganda la Desconocida*, perquè a Fraga va viure Miquel Viladrich, que va ser amic seu. Viladrich havia dit dir a Sender que el castell on vivia, amb permís de l'Ajuntament de Fraga, era el castell d'*Urganda la Desconocida*.

Hem de tenir present que a *Viladrich y las doncellas cimbreantes*, Sender deia que aquest pintor "com molts primitius, interpretava el paisatge a través dels tipus humans". Un obituari sobre Viladrich de Sender es va publicar a la revista de la CNT, el 10 d'octubre de 1956. Per altra banda, a *El fugitivo* apareix l'humor poètic de Sender. Sobre el transfons al·legòric hi ha moltes referències biogràfiques i geogràfiques, en la línia de *Crónica del alba*. Es poden identificar llocs i racons d'Alcolea de Cinca i Fraga. Es parla del caràcter dels habitants de la Ribera del Cinca i en la narració veiem paraules i diminutius de signe aragonès.

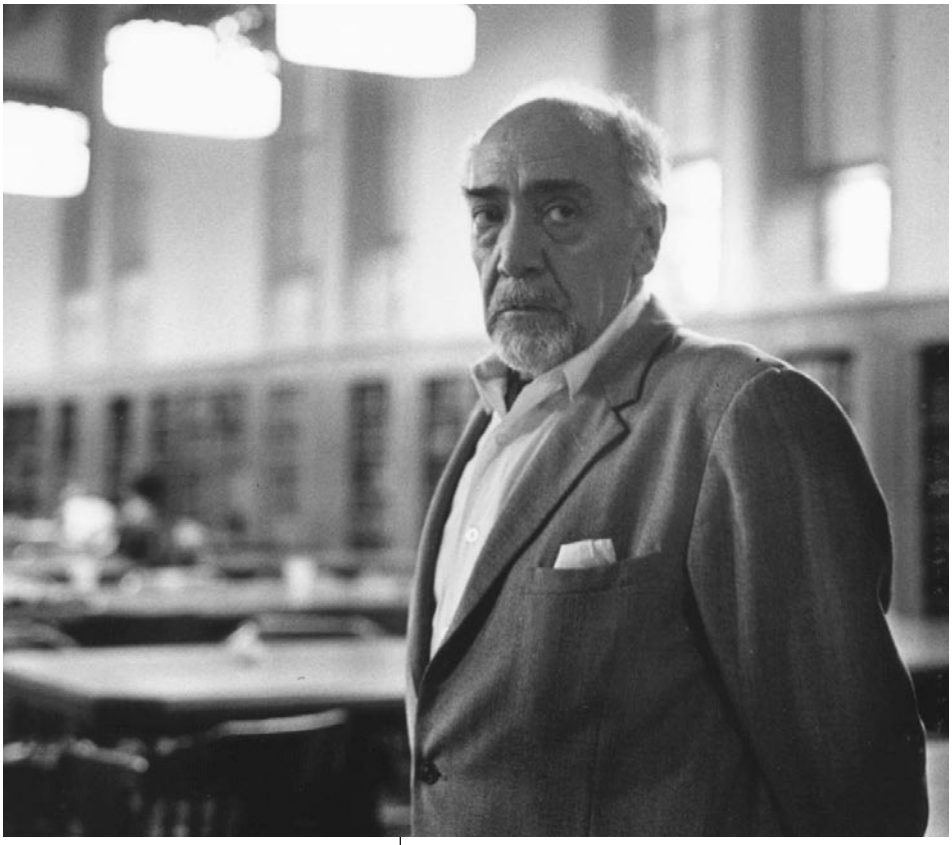

Ramón J. Sender
ARXIU

Sender li diu a la periodista que Fraga i la comarca tenen una característica molt avantatjosa: són bilingües. Tenen dues llengües: el català i el castellà i, per tant, tenen un peu en cada cultura, un peu a cada període històric català i aragonès, i també la comarca és rica, tenen formes d'eficiència catalana en l'explotació dels productes i una mica l'obstinació de l'aragonès.

Arellano li recorda a l'escriptor que havia sol·licitat donar una conferència a Fraga. I li pregunta si seria possible fer-la aquells dies. Sender contesta: "Crec que no. Si ho hagués sabut abans sí, amb molt de gust..., però". Arellano precisa "Jo em refereixo a una data pròxima, quan vostè estigui instal·lat definitivament a Espanya". I Sender contesta "Sí, més endavant, sí, el que vostès vulguin". La periodista pregunta "Què diu per als lectors de *La Voz del Bajo Cinca?*". L'escriptor contesta: "Doncs, senzillament, vaig sentir una emoció molt, molt profunda, quan vaig tenir la vista sobre el riu Cinca, i vaig estar vint minuts veient passar l'aigua. Vaig veure la vall del Cinca i no podia comprendre-ho, em pareixia un somni".

Sabem que Sender va sol·licitar al Consolat General d'Espanya a Los Ángeles la nacionalitat espanyola, perquè volia morir sent espanyol. Una carta-ordre del Jutjat de Districte de Fraga, amb data 2 de febrer de 1981, i dirigida al Jutjat de Pau de Xalamera, diu textualment: "Que al marge de la inscripció de naixement de D. Ramón-José Sender Garcés, es practiqui la nota marginal de recuperació de la nacionalitat espanyola davant de l'Encarregat del Registre Civil del lloc de residència: San Diego (Califòrnia, Estats Units), fent. amb anterioritat, un acta referent a aquesta declaració pel Cònsol General d'Espanya a Los Ángeles i amb el compromís del declarant de renunciar a la nacionalitat nordamericana, i prestar jurament de fidelitat a S.M. el Rei i obediència a les lleis espanyoles".

Les conseqüències d'una sequera històrica

// Josefina Motis

A l'últim número de la revista comarcal 'Somos Litera' hi apareix un article signat per Silvia Isábal titulat "Los Efectos de la oscilación Maldá en la Litera" que dóna molt que pensar. Ara que es parla tant del canvi climàtic i de les mesures que els diferents governs i institucions hauran de prendre per afrontar-ne els efectes, no estaria de més tenir en compte el que podem aprendre dels episodis històrics de les nostres terres.

L'article de la Silvia Isábal explica que, durant el rader terç del segle XVIII, la zona de la Llitera es va veure afectada per un fenomen relativament típic de les àrees mediterrànies que els geògrafs actuals anomenen 'Oscil·lació Maldà', un període climatològic on s'alternaven llargues sequeres amb episodis catastròfics d'inundacions. Així, la comarca es va veure afectada per una gran sequera acompanyada de temperatures molt altes, que van fer malbé les collites de cereals i dels horts. Hi va haver tal misèria que no hi havia menjar, la gent s'havia de menjar les herbes que trobava. Segons l'article, aquestes condicions extremes van afectar la salut dels habitants, i es van donar nombrosos casos de febres com les registrades a Tamarit i a Sant Esteve de Llitera durant 1872-1873.

Interior d'un tub del sifó d'Albelda, durant la seua construcció
JOSÉ EUGENIO RIBERA

Els símptomes eren febres altes, mal de cap, convulsions i afeccions a la pell, afectaven a persones de totes les edats, infants inclosos, i desapareixien a les dues setmanes. Però els malalts eren sobretot de les classes socials mes desfavorides i necessitades.

Segons el prior de Tamarit, mes de cinc-centes persones van haver de marxar per misèria i el perill de malaltia a la zona. La gran mortalitat va obligar els organismes oficials a intervenir, motiu pel qual es van passar uns qüestionaris que van respondre els ajuntaments, vicaris i metges de la comarca.

Va ser en aquest context quan, el 1872, l'Ajuntament de Tamarit de Llitera presentà una sol·licitud per estudiar la construcció d'una sèquia de reg que agafés aigües del riu Éssera per a convertir en regadiu bona part de la comarca. Aquesta reivindicació es va fer efectiva un any més tard, ja amb el nom de 'Canal de Tamarit', una obra d'interès públic que no es construiria fins més d'un segle després. No va ser fins el 1906 quan es va inaugurar amb el nom de 'Canal d'Aragó i Catalunya', després d'una lluita social i política centenària, gràcies a l'empenta de nombroses entitats i persones de la zona regable fronterera de Lleida i Osca, amb Joaquín Costa com a prohom destacat. La Llitera actual deu bona part del seu dinamisme a aquesta infraestructura, que va modificar de dalt a baix tot tipus de relacions socials, productives i institucionals. Potser de la lluita actual contra el canvi climàtic també en traurem alguna cosa positiva, com va passar a la Llitera.

DICCIONARI PER A POCA-SOLTES

Atzur // Ramon Sistac

Els romans no devien ser tots daltònics, però algun problema devien tindre amb el color blau, perquè la paraula que usaven per a designar-lo (*caeruleus*, 'ceruli', del color del cel') no ha arribat als nostres dies com a forma popular i ha desaparegut de totes les llengües romàniques. En el seu lloc, unes han optat per un germanisme (*blau* en català i occità, *bleu* en francès…), altres per un arabisme originat en el persa (castellà i galaicoportuguès *azul*). Se n'escapa el romanès *albastru* i, curiosament, la doble solució de l'italià, que distingeix *azzurro* ('blau cel') de *blu* ('blau marí'), encara que *blu* desplaça cada vegada més *azzurro* en la llengua parlada. Així ho podem constatar en el magnífic tema de Paolo Conte, popularitzat per Adriano Celentano, "Azzurro" (*Azzurro / il pomeriggio è troppo azzurro / e lungo per me…*) per contrast amb l'encara més famós "*Nel blu dipinto di blu*", el conegut *Volare* de l'immortal i eurovisiu Domenico Modugno (*Volare oh, oh / cantare oh, oh, oh / nel blu dipinto di blu / felice di stare lassù…*). És de destacar que, tanmateix, el francès, el castellà i el portuguès (amb el gallec) coneixen també *azur*, que es reserva al llenguatge poètic (*…ni los cisnes unánimes en el lago de azur*, de Rubén Darío), a l'heràldica i a determinats usos industrials, i que té el seu corresponent català: *atzur*.

Val a dir que, a les nostres terres, *blau* (i *blava*, i algun cop també *blaua*) hi és més o menys pertot, per bé que ací i allà trobem la presència espúria d'*açul* (a la Llitera, per exemple, però també a l'àrea més sud-occidental de la Franja, i a l'extrem meridional de l'idioma, per Alacant). És, amb tota probabilitat, un castellanisme modern, tot i que també podria ser un aragonesisme més vell (cosa més discutible, perquè en aragonès antic també tenim documentat *blau*).

Atzur, en canvi, és una paraula poc o gens popular en català, però és més o menys coneguda gràcies al poema "Divisa" de la malaguanyada escriptora urgellenca Maria-Mercè Marçal:

A l'atzar agraeixo tres dons: haver nascut dona,
de classe baixa i nació oprimida.
I el tèrbol atzur de ser tres voltes rebel.

El poema és d'una gran contundència, i no admet ambigüitats; dubto que ningú tinga dubtes sobre què vol dir. Però no és menys cert que "el tèrbol atzur" resulta opac, d'interpretació enrevessada. El joc estètic hi és evident: utilitza el recurs paronomàsic d'oposar *atzar* a *atzur*. Ara bé, semànticament, interpreto que est *atzar*, com no podria ser d'altra manera, és l'arbitrarietat del destí, mentre que el tèrbol *atzur* és el cel enterbolit pels núvols, l'incert esdevenidor dels que són rebels amb tres causes. Una metàfora, el cel ennuvolat com a presagi sinistre, que té força tradició en el nostre imaginari (*Negres tempestes agiten els aires / núvols sinistres enceguen l'esguard*, diu la coneguda cançó "A les barricades") i que, gairebé 45 anys més tard i en un altre context, ens continua tapant el sol, com a mínim als que compartim o ens fem solidaris amb eixa triple condició.

Moncadiana memòria

// Roberto Albiac

Fa un parell de dècades, al meu jo adolescent, durant unes setmanes, li va tocar llegir una lectura obligatòria de l'assignatura *Lengua castellana y literatura*. Aquella lectura no ere com les altres que mos havien fet llegir als cursos anteriors: lo professor *caspolino* mos va dir que l'autor ere del poble del costat (i que vindrie a visitar-mos), l'argument tenie una fonamentació històrica i aquells fets van passar per la nostra zona. Vaig començar a llegir en curiositat i, mentres devorava pàgines, me venien al cap moltes converses familiars: les mines a les que van treballar de picador un tio meu o el meu iaio matern (perquè es volie lliurar de la mili), la barqueta que havie d'utilitzar la meua iaia materna per a anar a servir, la vella "Miquerensa"… La trama s'anave descobrint i jo cada volta estava més sorprès ja que, sense haver llegit lo llibre abans, me sonaven molts dels detalls i dels personatges d'haver escoltat contar històries al meu iaio patern.

Així que vaig tancar el llibre i vaig anar a veure'l en una llibreta a la mà, li vaig dir: "iaio, torna'm a explicar què va passar als nostres bancals d'armellers del Fondo". Fa uns mesos la vaig trobar. Per sort, a aquella època, lo maleït alzheimer encara no havie silenciat aquelles velles històries que li van ser contades quan ell també ere nét… me va dir: «*Mi iaio me contae que els recaudadors anaen a cobrar els impostos al mes d'agost per una raó: los llauradors que no podien pagar els impostos en perres, los pagaen en gra i eixa ere una època en la que ja l'havien arroplegat. Anaen en un mulero que carregae el fato a una mula i controlae el pes. L'aguacil ere l'encarregat d'acompanyar el recaudador per totes les cases pa cobrar los impostos a la gent de la vila, no ho sabie su ell lo valor del que ajuntaen, los horaris que tenien i els itineraris que fien. A primera hora del matí, van eixir de Miquerensa lo recaudador —puiat a un cavall—, seguit pel seu mulero i per una parella de civils. Quan estaen a la partició en lo terme de Casp, al final del Fondo —pel camí que ny'ha davall del rader bancal nostre—, se van trobar amagats a dins d'uns tamarits, aguardantlos, a l'aguacil i a su cunyat en unes escopetes de caça. Los dos van encomençar a disparar i els van matar a tots menos a un dels civils, a n'eixe sol lo van ferir al muscle i no el van poder rematar. Va ser ell lo qui va agarrar el cavall del recaudador i se'n va entornar a Miquerensa a buscar a algú que l'aidare. Quan va arribar allí, va explicar lo que havie passat. Los veïns van anar a ca l'aguacil, pa que anare en los de ca la vila al puesto de la matança, i no va ny'haure manera de poder trobar'l. La gent, per això, va pensar mal d'ell i el van aguardar a l'antrà de la vila a que tornare. Quan va tornar, lo van empendre entre tots i, al final, va confessar que ho havie fet en su cunyat. Als dos los van condenar a mort, però sol van matar a l'aguacil perquè resulte que su cunyat tenie d'apellit "Borbón" i, per eixe motiu, lo rei lo va indultar.*»

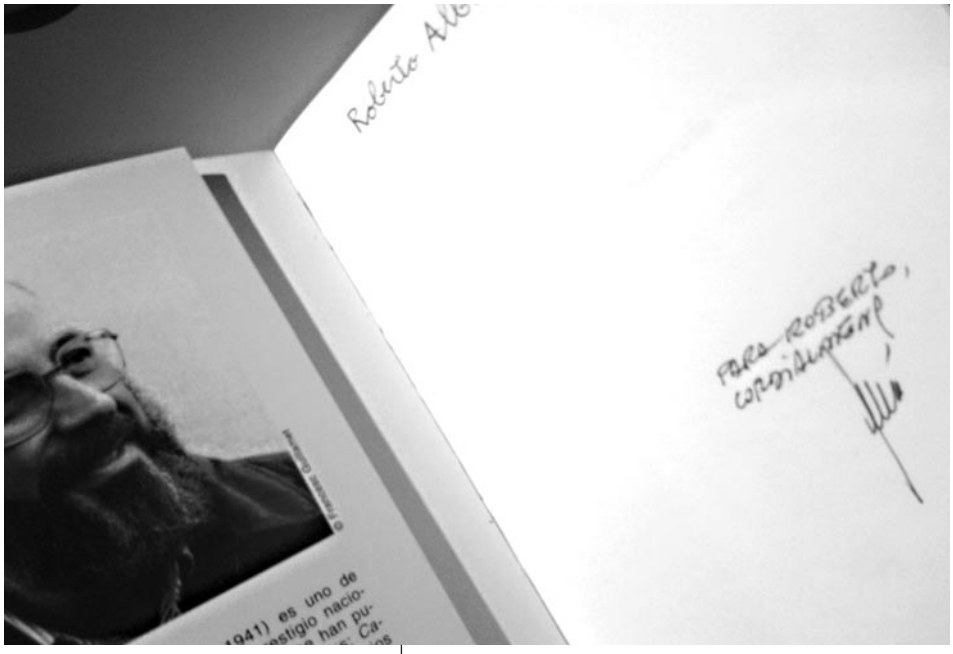

La dedicatòria "bilingüe"
ROBERTO ALBIAC

Passats 142 anys, los fets de Vallcomuna —o "del Fondo", tal i com designam a esta zona los favarols— seguixen vius, segurament distorsionats, a la memòria de les generacions més avançades de Mequinensa, de Casp i del Baix Matarranya. Encara que sigue una zona en què s'ajunten los termes de Casp i Mequinensa, tradicionalment sempre ha sét cultivada pels llauradors de la meua vila. Precisament, lo iaio del meu iaio patern fie vida de masover a 500 metres del punt a on se van produir los assassinats aquell 25 d'agost de 1877, un punt que, a dia d'avui, encara forme part del meu patrimoni agrícola familiar. Quina casualitat.

Recordo perfectament aquella presentació de la versió en castellà d'*Estremida memòria*: *Memoria estremecida* de Jesús Moncada a l'Institut *Mar de Aragón* de Casp, jo cursava 1r de Batxillerat. Al final de la xarrada, com volia la seua dedicatòria, vaig anar en lo meu llibre. Quan va llegir a la primera pàgina "Roberto Albiac", me va comentar: "Cuando estudiaba en Zaragoza, hice amistad con una persona que tenía el mismo apellido que tú". Jo li vaig contestar: "Sic favarol, no cal que parlam en castellà". I em va dir: "De Favara? Ja havia començat a escriure't la dedicatòria en castellà…" Lo posat pensatiu momentani se li va transformar en un somriure i va decidir: "L'acabarem en català, a tu t'escriuré —cordialment—". I així es va quedar per a la posteritat, com a mostra d'eixa manera de ser que lo definie com a escriptor i, sobretot, com a persona.

JOSÉ RAMÓN BADA PUBLICA EL SEU ÚLTIM LLIBRE *RECORDS PER A LA PAU* EN CASTELLÀ I CATALÀ

«Sóc un xiquet de la guerra i conto allò que mai no oblidaré»

// RAMÓN MUR

José Ramón Bada Panillo, 89 anys, natural de Favara de Matarranya (Baix Aragó-Casp), gaudeix d'una lucidesa mental envejable i des de la seua brillantor intel·lectual, acaba de publicar el seu últim llibre *Records per a la pau* del que diu que és com "la colom que surt del niu, com a paraula detinguda en el record". Està editat de forma conjunta per la Fundació del Seminari per a la Pau de Saragossa i la comarca del Baix Aragó-Casp en la col·lecció bilingüe 'Mangrana'. La versió castellana de l'obra està acompanyada d'una altra en català, traduïda per Carles Terès ja que Bada, que parla un català lluminós de la Franja, assegura amb humilitat "que no ho escric bé". Des del pis catorze del número catorze de la Plaça de Santo Domingo, Bada contempla, als seus peus, aquest Ebre arrogant de Cap d'Any i més enllà a l'horitzó llunyà, els Pirineus que regnen sobre l'ample mar de terra que és Aragó. En aquest escenari amb llibres sobre Goya, de Filosofia i fins d'alta Teologia, converso amb qui va ser el primer conseller d'Educació i Cultura del Govern Autònom d'Aragó, presidit pel socialista Santiago Marraco.

José Ramón Bada segueix en actiu. Dos vegades al mes opina sobre la nostra realitat des de les pàgines d'*El Periódico de Aragón* i intervé en un programa de ràdio de la Cadena SER. Ara, ha decidit reeditar els seus records per a la pau perquè, en realitat, els tenia manuscrits de fa molt de temps.

Què l'ha mogut a publicar aquest llibre?

El vaig escriure fa uns vint anys. Però no vaig voler publicar-lo llavors perquè encara vivien massa persones que van patir les atrocitats de la guerra civil. Ara, en canvi, tot just corregit el text, li ha arribat l'hora d'eixir al carrer. A les seues pàgines em refereixo al xiquet que vaig ser: als meus records, de la mà del vell que sóc.

No li sembla que aquest manual de records és de rabiosa actualitat?

I tant! Cal no oblidar que la transició de la dictadura a la democràcia, la de la Constitució que ha complert 40 anys, va ser obra dels que no van fer la guerra però la van patir. O millor caldria dir que la transició la vam fer els nois, aquells xiquets que no vam estar a la guerra civil però que la vam patir. Després del final de la dictadura, hi va haver un gran moviment a favor de la pau, d'entesa per evitar que es produís una nova guerra civil. Llavors vam saber posar en pràctica el principi que els homes s'entenen parlant. Aquest és l'esperit pel qual es mou el Seminari per a la Pau de Jesús M. Alemany i que ha promogut l'edició del llibre del qual parlem.

No obstant això, no creu que en aquest moment de tanta tensió és com si semblés impossible que pogués tornar a produir-se un nou enfrontament civil?

Avui una guerra civil no seria igual que la de fa 82 anys, però és evident que situacions de tensió i injustícia com la que estem vivint poden desembocar en conflictes cruents. Avui no hi hauria guerra de trinxeres, les guerres d'avui són els atemptats terroristes, aquesta és la forma de fer avui la guerra, no menys perillosa, per cert, que l'altra. Vivim constantment en un món exposat a la violència i no veure-ho així em sembla un exercici d'irresponsabilitat. Si no tenim voluntat d'entendre'ns, la magnitud dels conflictes que ens envolten i en què tots estem implicats, ens pot arrossegar pel pitjor camí.

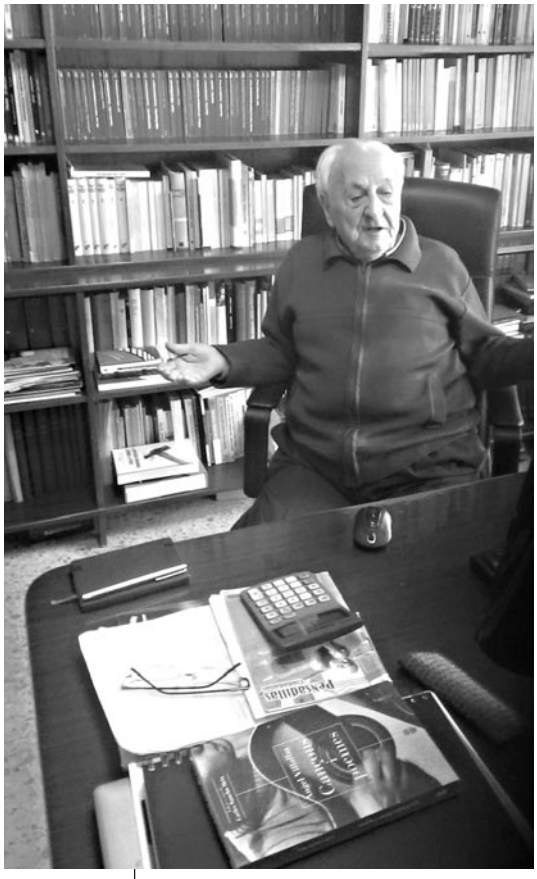

José Ramón Bada, a casa seua, envoltat de llibres
RAMÓN MUR

Vostè, llavors, recorda i no passa pàgina, no oblida?

Jo escric des de la distància. Però no com ho faria un historiador objectiu, imparcial: deixant parlar els fets pels documents. Jo escric com a testimoni que vaig ser, deixant que parli el cor en els meus records. Sense oblidar que els records són ja una interpretació del passat i, el que recorda la seua vida, en certa manera la interpreta i és en aquest sentit historiador de si mateix. Com dic, sóc un vell que va ser infant quan la guerra civil a Espanya, un que no la va fer però que la va patir, com tants d'altres de la meua generació. Com la Maria, que ja va morir i en Juanito, el seu germà, que també. Als meus sis anys, em vaig asseure amb la Maria al mateix pupitre de l'escola. Ella vestida de miliciana, tal com apareix a la portada del meu llibre al costat del seu germà. I jo de negre: pantalons

curts amb tirants, mitjons negres i sabates de xarol. Jo, orfe de guerra perquè els rojos van matar al meu pare. I ella filla d'un sastre, regidor republicà. Amb el temps, Maria es va fer catequista i així va morir, i jo em vaig fer capellà fins que me'n vaig desfer i em vaig casar amb una santa que és al cel, si n'hi ha per a nosaltres. Jo segueixo amb els peus a terra i un bastó a la mà que vaig comprar als xinesos. Símbol, ai! del pacient que és l'esperança envellida.

Es pot dir que vostè recorda avui allò del que va ser plenament conscient entre els set i els deu anys?

Els republicans van matar al meu pare i un oncle capellà. I els nacionals van afusellar aquí mateix, al carrer Posadas de las Armas, a sis segadors milicians del meu poble que van venir a treballar en la collita del cereal pels pobles de les Cinco Villas. Això és el que jo vaig viure, el desastre d'una guerra que no aconsegueixo entendre però de la qual tampoc me'n puc desentendre.

I té algun record especial que guarda aquell infant dels anys trenta del segle XX?

El meu pare era un pagès que comercialitzava fruites del camp. Comprava ametlles i les venia, després de preparar-les, per fer torró. Va posar una fonda al poble i, quan ell va morir, la mare es va quedar sola per portar la casa, criar quatre fills, i gestionar la fonda. Tenia una serventa, anomenada Manuela, però el comitè revolucionari de la col·lectivitat li va dir que ells, com respectaven els drets de l'individu, li permetien seguir amb el negoci d'hostaleria, però sense que tingués cap treballador. Llavors Manuela li va dir a la meva mare: Mira Genoveva, això és molt fàcil. Tu sola no pots fer-ho tot. Així que als matins em deixes la roba bruta i l'endemà te la torno rentada i planxada en el mateix lloc. És el que va fer Manuela durant dos anys, descarregant a la meua mare d'un dels treballs diaris més durs. Anava pels horts confiscats i allà, als safareigs, feia la bugada. Quan va acabar la guerra, els falangistes van detenir Manuela, acusada d'haver viscut amb un company amb qui no era casada en una casa que el comitè revolucionari havia robat als seus propietaris. La meua mare, avalada pel fet de ser vídua d'un marit assassinat pels rojos, es va encarar amb les autoritats i va aconseguir deslliurar a Manuela d'una mort segura. El seu company havia fugit a França. Manuela va anar darrere seu i el va trobar a Lió on tenia una altra parella sentimental. Total, que els dos cenetistes del meu poble van tornar a ajuntar les seues vides i van emigrar a Buenos Aires on va transcórrer la resta de la seua existència. Un dia, quan jo formava part del Govern d'Aragó, Manuela va venir a visitar-me. Heus aquí un exemple de tot el que guardo com a record de la guerra civil.

Coberta del llibre recentment publicat

Com resumiria en una frase la lliçó apresa d'aquella experiència?

Doncs diria que tot és un problema d'actitud i que una actitud fanàtica condueix a una altra o que d'un fanatisme es passa a l'altre. És el que passa avui en tants aspectes de la vida. Per exemple, jo no entenc aquest laïcisme actual que pareix promulgar una fe diferent de la tradicional, una mena de fe a l'inrevés. Jo defenso el pensament lliure, sense cap censura. Però m'agrada molt poc aquest món no laic sinó laïcista que vol imposar el seu laïcisme. Cal secularitzar la catedral de la Seu. Però, per a què? Per vendre-la al turisme? Aquests dies tenim la plaça del Pilar plena de pessebres... És clar que hi ha un patrimoni cultural immaterial, assentat sobre una determinada tradició, que hem de guardar i defensar però no de forma que tornem a imposar una sola manera de protegir-lo.

Vostè va ser un exemple de llibertat d'expressió durant la dècada dels 60 del segle passat...

Jo sempre he escrit des de la llibertat. En aquella època, al costat de Luis Betés i altres, publicàvem cada setmana un full que es deia *Eucaristia* que proporcionava guions per a les homilies dels diumenges. La veritat és que va tenir molt èxit. La trèiem sense llicència eclesiàstica per la qual cosa vam tenir molts problemes amb l'arquebisbe Cantero Cuadrado. Van retirar alguns números i recordo que denunciàvem la intromissió del poder polític en l'Església i ho fèiem, per exemple, carregant contra la Reina d'Anglaterra per ser el cap de l'Església anglicana, que era el mateix que passava en el nacional catolicisme d'Espanya, amb un *caudillo*, que proposava ternes per al nomenament de bisbes. Durant el judici

Un aragonès de pau

// R.M.

José Ramón Bada Panillo ha estat sempre i, per sobre de qualsevol altra consideració, un home de pau, un aragonès de pau. Defensor dels drets humans, de la llengua i cultura del seu poble, Favara, va ser conseller d'Educació i Cultura del Govern d'Aragó, promotor de la col·lecció 'Pa de Casa', de llibres en català. Primer president del Consell Superior de Llengües d'Aragó; distingit en 2016, al costat d'Artur Quintana, amb el Premi Desideri Lombarte per l'infatigable treball en defensa del català de la Franja, Bada va impulsar el 1984, des del Govern autònom, el manifest de disset alcaldes a favor de l'idioma principal que es parla seus pobles que és el català.

Temps de Franja ha volgut portar a José Ramón Bada a les seues pàgines, en ocasió de la publicació del seu últim llibre *Records per a la pau*, però també com a homenatge a tota la seva vida i la seva obra. Bada segueix al peu del canó perquè és un home de pau i d'acció.

de Burgos, en el que es van dictar diverses sentències de mort, vam publicar un cartell amb el Crist de Velázquez, que portava un peu en el qual es llegia: "Va ser legal, però va ser un crim". Va tenir molt impacte, sobretot al País Basc.

No creu que, si tirem la vista enrere, sembla que haguem retrocedit cap a moments de privació de les llibertats?
La veritat és que els anys seixanta del segle passat van ser memorables amb Kennedy, Kruchev, Martin Luther King, maig del 68, el pensador Marcuse, del que guardo diversos llibres de l'època. Recordo que a la Universitat de Munic, un dia va entrar el nostre professor Romano Guardini, cridant en alemany, és clar: Visca la llibertat! El món ha caminat cap enrere, des de llavors, en la defensa dels drets humans i en la conquesta de les llibertats? És possible, avui sembla com si no fóssim conscients que vivim quatre dies i cadascú va a la seua sense importar-li res més. Això de l'Estat del Benestar és l'Estat dels que estan bé. És com si el món fos una granja de porcs on tots grunyen fins que se'ls porta el pinso sobre el qual s'abraonen sense respectar ningú i cadascú procura endur-se'n la millor part. Sembla com si avui haguéssim perdut el sentit de la igualtat entre els éssers humans. Com si, d'altra banda, no volguéssim reconèixer que si no defensem les diferències que es produeixen entre els humans, estem empobrint la pluralitat del món sencer. Perquè hem de ser tots iguals, però sense aixafar les nostres peculiaritats. És el que passa ara amb la defensa de la igualtat entre homes i dones. Estic amb el feminisme com estic del costat de la defensa de qualsevol marginació i injustícia. Però no defenso la igualtat entre homes i dones perquè elles perdin la seua identitat, que és l'«Ètica de la Cura» que només elles practiquen perquè els homes som molt més donats a fer i desfer amb excessiva facilitat i rapidesa.

Com veu el conflicte català?
Lamento el que està passant però no em preocupa. El que no podem fer és mantenir l'actitud dels cargols i estar ficant i traient el cap cada dos per tres. D'una manera o altra, en el futur Catalunya s'haurà d'entendre amb els països del sud d'Europa. A la llarga, tots entraran en raó. Amb això no vull dir, ni molt menys, que els catalans no tinguin múltiples raons per queixar-se pel menyspreu cap a la seua llengua, la seua cultura i les seues senyes d'identitat.

Enmig de tantes tensions, es pot veure el futur del món amb cert optimisme?
La vida humana és una experiència oberta i hem d'aprendre a caminar junts. Els qui no entenem ni justifiquem cap mena de guerra, creiem que una cosa és fer les paus i una altra és ambicionar la pau absoluta, amb majúscules. En un món obert, hem d'esforçar-nos a entendre tot allò que no entenem.

Per finalitzar, digui: Com és que, a la seua edat, no deixa d'escriure?
És un excel·lent exercici mental. Camino amb bastó i no faig massa exercici corporal. Però, en canvi, procuro fer molta gimnàstica mental. A això m'hi ajuda l'escriure i el seguir participant en fòrums sobre temes d'actualitat, com el de Favara.

NO SOM D'EIXE MÓN

La pellaire, dones! (amb picada d'ullet a l'amic Ramon Sistac) // Francesc Ricart

Així s'anunciava a les dones de Fraga una pellaire que passava per les cases a buscar les pells de conill, dels conills que havien proveït els plats d'arròs a la cassola dels diumenges, unes pells que bescanviava per uns pocs pams de betes. Però no vull parlar de gastronomia i buscar cap complicitat d'aquest «camp» que tan plau al nostre doctor Ramon Sistac. La cosa ve d'una curta conversa quan acudíem al cafè del Teatre de l'Escorxador de Lleida, on es presentava el número 46 de la publicació *ARTS Revista del Cercle de Belles Arts de Lleida*. Amb el gran dialectòleg vam fer broma de com, quan parlàvem «més català», de l'escorxador en dèiem *matadero*.

I és que aquest número de febrer d'ARTS dedica un dossier coordinat pel periodista Marcel Pena a la Franja, amb sis textos sobre «l'univers franjolí»; per fer-ne la presentació es va muntar una conversa amb Marta Canales, Ramon Sistac i Carles Barrull que va moderar amb molt ofici la també periodista Anna Sàez. Quant al contingut, al qual podreu accedir a partir de l'enllaç (https://repositori.udl.cat/bitstream/handle/10459.1/65727/arts_a2019n46.pdf?sequence=4&isAllowed=y), hi trobareu materials interessants sobre la temàtica més «nostrada»: Natxo Sorolla ens torna a il·lustrar sobre les dificultats de la nostra llengua (*Un procés de substitució lingüística a la Franja?*), Joaquim Torrent alerta de les dificultats per mantenir la personalitat del territori (*La Franja, toc d'atenció per a un territori que se'ns desfà*). Afegiu-hi un article de Sofia Burgués sobre l'ensenyament del català a la nostra escola i dos articles més sobre aspectes, diguem-ne, generals: un de Marcel Pena sobre la personalitat de la Franja i per últim un dedicat a l'associacionisme i el Casal Jaume I de Fraga, a càrrec d'aquest servidor de vostès. Menció especial per a l'article d'entrada de Marcel Pena dedicat a Josep Galan, a partir d'una entrevista que li va fer Silvio Previtera, inclosa en la seua tesi doctoral (*Confini e identità. Una ricerca a Fraga (Spagna)*) que més endavant va publicar la Universitat de Lleida Per cert que, en el dossier d'aquest número d'ARTS, hi apareixen reproduïdes portades de *Temps de Franja*.

La conversa dels tres ponents, moderada per Anna Sàez, periodista de la Granja d'Escarp, va tractar de la situació delicada de la llengua catalana a «l'empara» de les contradiccions viscudes, arrossegades des del temps de l'autonomisme i augmentades en l'hora actual del procés que viu el Principat. En resum, una iniciativa que hem d'agrair pel que suposa de reconeixement de problemes i preocupacions i, en tant que propis de la Franja i de tot el Ponent català, mostrar la voluntat d'afrontar-los de manera compartida. No es tracta de tornar als temps de la pellaire, ni de recuperar «els mataderos», sinó que cal treballar perquè aquestes comarques —posem per cas, el Baix Cinca i el Segrià o la Terra Alta i el Matarranya i no diguem l'Alta Ribagorça— se senten interpel·lades per la mateixa causa i treballen per superar-ne els perills i enemics. I aquest treball segur que ajudarà a consolidar *escorxadors* per a les noves generacions.

Cloenda de l'Any Fabra

// Artur Quintana

L'Any Fabra, amb el qual commemorem els 150 anys del naixement d'en Pompeu Fabra i Poch a Gràcia el 23 de febrer del 1868, fa un mes llarg que es va acabar, però raons editorials no ens han permès de fer-ne la cloenda abans.

En Fabra aconseguí d'establir amb tot detall les normes gramaticals de la llengua catalana, tant d'ortografia, com morfologia, sintaxi i lexicologia. Podia haver fomentat el retorn a la llengua medieval i renaixentista, i no ho va fer, o centrar-se en la seua variant barcelonina, i tampoc no ho va fer, sinó que establí una normativa on qualsevol parlant de català s'hi sabés retrobar. Quan en Fabra el 1883, als quinze anys, començà a estudiar la seua llengua no li calgué partir del nores: tot i que la llengua catalana havia deixat de ser oficial a molts territoris des de feia majoritàriament uns dos-cents anys, continuava sent-ho a l'Estat Sobirà d'Andorra, i el Registre Civil que havia estat de sempre en mans de l'Església, i que en moltes diòcesis el redactava en català, havia passat a l'Estat Espanyol només des del 1871, o sia 12 anys abans del naixement d'en Fabra; des d'aleshores, això sí, ho ha fet quasi només en castellà. Hi havia, doncs, una considerable tradició administrativa d'escriure en català, i no cal dir en literatura –la Renaixença ja s'havia iniciat feia més de 50 anys, amb autors d'anomenada, com en Verdaguer o en Guimerà, entre tants d'altres. A les escoles, fins a la Llei Moyano de 1857 que només permetia l'ensenyament en castellà, aquest era anteriorment als primers nivells en català per a passar al llatí als nivells més elevats. No faltaven, és clar, ni beceroles, gramàtiques, vocabularis i diccionaris de català. En resum: la tan divulgada mistificació segons la qual en Fabra es va inventar una llengua catalana del tot artificial, treta del seu barret de copa de prestidigitador, no té més fonament que la ben divulgada i persistent catalanofòbia de tants filòlegs i lingüistes, especialment romanistes, i comunicadors, i que tan profundament ha arrelat entre moltíssims dels nostres conciutadans. Fabra, com tot normativitzador d'una llengua, hagué de triar entre diverses variants: *on/aon/hon/ahon* o *cases/casas*, etc., i ho va fer tenint en compte l'extensió de les variants tant en la llengua parlada, o en la d'altres èpoques: la medieval o la llatina, o l'exemple dels clàssics catalans de tots els temps, igual com ho havien fet molts altres normativitzadors, com ara els castellans, fonamentant-se en els mateixos criteris que en Fabra, entre, posem per exemple: *cerrado/cerrao/cerrau/serrado/serrao/serrau*, etc. Mentre els normativitzadors castellans no han estat mai sotmesos a persecució pels governs de tots els temps, en tot cas mai com a normativitzadors, en Fabra ho va ser pels governs dels dos dictadors sota els quals hagué de malviure: el del General Primo i el del Generalíssim Franco. El primer l'expulsà el 1924 de la càtedra de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona, que en Fabra havia exercit des de 1912, que no recuperaria fins a la República, i que tornaria a perdre quan els sediciosos d'en Franco ocuparen Barcelona el 1939. Fabra s'hagué de refugiar a Catalunya Nord, a Prada de Conflent. Era una decisió necessària, perquè, si bé durant la Dictadura d'en Primo no va haver de patir gaire per la seua integritat física, sí que podia esperar el pitjor dels sediciosos franquistes, vull dir que l'afusellessen o condemnessen a trenta anys de presó que en Fabra, que tenia aleshores 77 anys, mai no hauria superat. Prova que això podria haver passat és que una de les primeres accions del nou Govern Sediciós en arribar a Badalona va ser anar a la casa on en Fabra havia viscut, i saquejar-la a fons, escampant al mig del carrer els llibres, escrits i materials dels estudis fabrians, que versaven en gran part sobre aquest patrimoni tan íntimament espanyol, i aragonès recordeu, que és la llengua catalana. En Pompeu Fabra va morir a Prada de Conflent el Nadal del 1948 i hi és enterrat. No em consta que en Pedro Sánchez anés a Prada en el recent viatge seu per Catalunya i Occitània a recordar els exiliats i refugiats republicans.

Pompeu Fabra al Port de la Selva, el 4 de març de 1933.
ARXIU DE CARLES VARELA I BURCH

ENTRE DOS AIGÜES

El "Jo" mutant // Marina d'Algars

Llegeixo les declaracions d'un militant del partit "X", que aspira a un càrrec important en la política, sobre el deteriorament del medi natural i del planeta, el reciclatge, la contaminació i el consum desbordat que ens ha envaït. Conec la seua trajectòria professional i pública. He seguit les seues declaracions des de fa anys. Em pregunto quin és el *JO* d'un polític, home o dona, que ofereix discursos desiguals segons el lloc, la situació, les persones que l'escolten o en funció dels seus objectius. Llenguatge demagògic: toca parlar d'això i no d'allò. Hi ha persones que tenen la facultat psíquica de mostrar una imatge determinada segons les circumstàncies. Parlen de manera diferent quan funciona el seu *Jo militant*, *Jo alcalde*, *alcaldessa*, *ministre* o *ministra*. En la vida familiar o d'amistat també és molt diferent del *Jo* públic. Quan una persona arriba a tenir un càrrec important ja no pot opinar de tot, parlar amb naturalitat; en la nova situació mostra el seu *Jo políticament correcte* que, fins i tot, pot ser totalment contrari al que mostrava quan era militant de base en el seu partit. Ho veiem en les contradiccions d'algunes declaracions manifestades per la mateixa persona en un moment determinat i mesos després, anys posteriors a aquelles. És com si els polítics tinguessin una col·lecció de *"Jos"* en funció de la situació, de la intenció del discurs o de mostrar el Jo adequat per a aconseguir més vots.

El *Jo mutant* està tan integrat en la societat i en la política que acceptem la seua presència com irremeiable. Penós!

La Franja reivindicà el Dia de la Llengua amb una gran participació

// Mario Sasot / Carles Sancho / Pep Labat

Prop d'una vintena d'actes, la major part centrats en Saragossa i diferents localitats del Baix Cinca i Matarranya, s'han anat organitzant durant la darrera quinzena de febrer a l'entorn del Dia Internacional de la Llengua Materna, que la Unesco va instaurar oficialment l'any 1999 el 21 de febrer de cada any. L'objectiu d'aquestes activitats ha estat reivindicar la dignitat, donar visibilitat, i demanar una més especial atenció per part de les institucions polítiques en la protecció de la llengua materna catalana parlada a la franja oriental d'Aragó. La DGA, a través de la Direcció General de Política Lingüística, ajuntaments dels municipis franjolins i especialment els alumnes, mestres i pares de les escoles on s'imparteix català, han estat els protagonistes de multitud d'actes que han tingut, de vegades un caràcter oficial i institucional, d'altres culturals, amb projecció de pel·lícules, representacions teatrals o lectures literàries públiques, i d'altres d'un caire eminentment popular, amb actes lúdics al carrer o als patis de les escoles amb una gran participació de xiquets i xiquetes.

Mequinensa obrí el meló oficial

La vila riberenca de l'Ebre va celebrar, diumenge 24 de febrer, el 35è aniversari de la Declaració de Mequinensa acollint l'acte central de la celebració del Dia Internacional de la Llengua Materna a l'Aragó. A l'acte, celebrat a la Sala Goya de la població, van estar presents, entre d'altres, l'alcaldessa, Magda Godia, i el director general de Política Lingüística del govern d'Aragó, Ignacio López Susín. La primera Declaració de Mequinensa es va signar l'u de febrer de 1984 al Castell de la localitat per 17 alcaldes de municipis aragonesos catalanoparlants, que va facilitar, entre altres coses, l'ensenyament optatiu del català a les escoles, instituts i altres centres d'ensenyament de la Franja.

En l'obertura de l'acte, Magda Godia recordà els endarreriments que va suposar la política lingüística a Aragó la passada legislatura i que "en aquesta s'han hagut de revertir, el que ha suposat un doble treball" i es congratulà de l'esforç per normalitzar l'ús del català com a llengua materna "sense estridències".

Al mateix temps destacà, en aquesta tasca de normalització i prestigi de la llengua, la gran aportació de la literatura de l'escriptor mequinensà Jesús Moncada i el seu estudi, difusió i lectura a les escoles gràcies a projectes d'animació a la lectura com el que porta el nom d'aquest escriptor universal, i la importància de la Declaració de Mequinensa que "ha permès als nostres fills a aprendre a llegir i escriure en la seva pròpia llengua, cosa que els grans no vam poder fer i ens hem hagut de buscar la vida".

Activitats a la Sala Goya
AJUNTAMENT DE MEQUINENSA

Mari Àngels Soler, regidora de Cultura de l'Ajuntament, recordà que, avui dia, el 100% dels alumnes escolaritzats a Mequinensa aprenen català i va agrair la feina feta per les persones i entitats que han posat el seu gra de sorra en aquesta commemoració.

A continuació va ser Meritxell Llop, nascuda el 1984, el mateix any de la Declaració, qui la va llegir. Tot seguit es va presentar el vídeo "Totes les llengües maternes de l'institut", elaborat pels alumnes de l'IES Joaquín Torres de Mequinensa en el qual, utilitzant les llengües maternes dels alumnes que conviuen al Centre, han reproduït una cita de Nelson Mandela: "Si li parles a un home en un idioma que entén, arribaràs al seu cap. Si li parles en el seu idioma, arribaràs al seu cor".

Elisabet Torrent, professora de català de l'Institut, qualificà la llengua materna com "un bé preuat i ric que forma part de la nostra cultura, de la nostra manera de ser, per això necessitem estudiar-la". A continuació un grups d'alumnes seus van llegir des de l'escenari dos contes de Moncada.

Abans que la Rondalla del Poble oferís una selecció de temes propis, el director general de Política Lingüística, en un discurs íntegrament en català, es va referir als avenços que s'han dut a terme durant aquesta legislatura i anuncià que en poques setmanes es constituirà l'Aca-

dèmia Aragonesa de la Llengua i els seus dos instituts: el de aragonès i el català d'Aragó i afegí que "tots aquests esforços fets des del govern i des de les institucions socials educatives i entitats cíviques per la normalització de la llengua, mai seran suficients. No podem estar plenament satisfets perquè sempre queda molt per fer".

Finalment López Susín assenyalà com un dels seus objectius com a director general de política Lingüística "aconseguir l'harmonia, l'afecte i el respecte de tots els aragonesos cap als seus conciutadans que s'expressen en les altres llengües presents al territori: l'aragonès i el català".

Desideri Lombarte, molt present als actes del Matarranya

A la comarca del Matarranya també es van organitzar diferents actes i convocatòries durant les dos últimes setmanes de mes. L'acte central, amb un caràcter eminentment festiu, va tindre lloc dissabte 23 de febrer a Pena-roja, la vila on va nàixer l'escriptor franjolí Desideri Lombarte Arrufat, i va estar organitzat per l'Associació de Pares i Mares del Matarranya per la Llengua Catalana 'Clarió' i on també hi col·laborà l'Ajuntament, les associacions culturals de Pena-roja, la Comarca del Matarranya, l'IES Matarranya i l'Associació Cultural del Matarranya, amb el suport del govern d'Aragó.

A partir de les cinc de la vesprada hi va haver una gimcana de jocs tradicionals per a tothom, pares, iaios i fills, on es va poder saltar la corda, jugar a les birles, xanques, rodanxa, patacons, al temps que es va poder contemplar una exposició, cedida per la Comarca, sobre jocs populars del Matarranya. Com a música de fons sonaven les cançons infantils interpretades pels xiquets de l'escola de Vall-de-roures del projecte educatiu 'Cantem junts'. Per refer-se dels jocs es va donar una berena de xocolata desfeta a tots els participants i acompanyants.

En acabat els jocs va tindre lloc l'acte més institucional, amb presència d'Ignacio López Susín, director general de Política Lingüística del Govern d'Aragó; Rafael Martí, president de la Comarca del Matarranya; Francisco Esteve, alcalde de Pena-roja, Ignacio Belanche, director de l'IES Matarranya de Vall-de-roures, i José Manuel Aragonès, president de l'associació de pares Clarió. Tots els participants a la taula van apostar per continuar recolzant la llengua del territori i buscar la necessària col·laboració entre les diferents institucions per facilitar la seua promoció i valoració. A continuació Pepa Nogués, representant de Clarió, i Carles Terès, dissenyador i també soci de Clarió, presentaren el nou projecte 'Lo Bres, la panereta de la llengua' que es donarà als nadons de la comarca gràcies a la col·laboració de diverses entitats: motxilla, llibre dels noms catalans i aragonesos, mesurador amb cançons, contes tradicionals, cançoneret i el llibre 'Bernat Corremón al Matarranya, "un projecte il·lusionant fet a partir de l'Eixovaret, la magnífica idea que han dut a terme nostres companys de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca", explicà Terès.

Celebració del Dia de la Llengua Materna a Pena-roja
JUAN LLUIS CAMPS

Després, el protagonisme va ser per a l'IES Matarranya de Vall-de-roures. Els alumnes que van guanyar el concurs de lectura en català i en anglès promocionat pel Govern d'Aragó van recitar els versos del poemari de l'escriptor codonyerà José-Miguel Gràcia Davall de l'olivera. Pepa Nogués, professora de català de l'institut matarranyenc, presentà el complex treball d'enregistrament de la cançó 'Únics', interpretada pels alumnes de català del centre.

L'acte continuà amb l'actuació del grup musical matarranyenc Ya babé, que cantaren d'inici temes propis més clàssics, seguits d'altres dedicats al poeta pena-rogí Desideri Lombarte i van concloure amb la presentació de les seues últimes composicions. Després, acompanyats del grup Ya babé, una colla d'alumnes de l'institut i de l'escola de Pena-roja van interpretar la cançó 'Únics' d'Alejandro Ibízar, que s'inclou en el calendari de músiques d'Aragó 2019. Una llarga tarda normalitzant i promocionant l'ús de la nostra llengua materna que els assistents trigaran en oblidar.

'Conta-mos un qüento'

En altres viles de la comarca, com el cas de Fórnols, la Portellada, Mont-roig, la mateixa Pena-roja, la Torre del Comte, Vall-de-roures i Beseit es va programar una interessant activitat literària a les biblioteques municipals: 'Conta-mos un qüento, una historieta o canta-mos una cançó en la teua llengua', una convocatòria organitzada pels centres de lectura de les viles, amb la col·laboració de Clarió, la Comarca del Matarranya i altres entitats locals.

A més a més, a la Vall del Tormo, el Dia de la Llengua Materna va tindre lloc el diumenge 24 la presentació del mapa de la toponímia de la vila en el saló de d'ajuntament. L'acte estava organitzat per la Comarca del Matarranya amb la col·laboració del consistori de la Vall del Tormo i de l'Associació Cultural del Matarranya. La primera toponímia presentada a la comarca va ser la de la vila de Queretes el novembre del 2017 com a fruit d'un projecte de recollida de toponímia iniciat pel Govern d'Aragó al que ens vam incorporar l'Associació Cultural del Matarranya i la Comarca del Matarranya.

L'Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA presenta l'Eixovaret lingüístic a Fraga

L'Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA va presentar a la biblioteca Gianni Rodari de Fraga, el passat 23 de febrer, l'eixovaret lingüístic. El terme eixovaret és el diminutiu d'eixovar —*aixovar* en alguns llocs— o conjunt de roba personal i de la casa que els nuvis aportaven al matrimoni. El diminutiu es feia servir per analogia a la roba i els estris necessaris per a un nounat. L'eixovaret lingüístic que proposa l'IEBC-IEA consisteix en una bossa estampada amb una retolació (*lettering* en anglès) d'Anna Labat que conté un exemplar del cançoner infantil *Toca manetes*, un pitet amb la il·lustració de la cançó *Galinggalong* de l'obra, el llibre *Un nom per a tu* —donat pel Govern d'Aragó— i un decàleg amb una sèrie de consells lingüístics per a mares i pares. A poc a poc, s'incorporaran altres elements que completaran el paquet, que es distribuirà de manera gratuïta entre les parelles que esperen.

L'objectiu de l'eixovaret és conscienciar i encoratjar els nous pares de la importància de mantenir-se ferm a l'hora de transmetre la nostra llengua als seus fills, és a dir, contribuir a la transmissió generacional del català i frenar el procés de substitució lingüística que, en major o menor grau, patim als nostres pobles. Des de l'IEBC-IEA es creu oportú apostar per potenciar les accions de "quilòmetre zero", és a dir, en els primers anys de vida —interaccions amb nadons, escoles infantils, etc.—

La presentació va ser conduïda per Pep Labat, president de l'entitat, que va definir l'IEBC-IEA com a associació "ecolingüística" o "ecocultural" per la seua vessant de preservar la llengua i cultura pròpia dels nostres pobles. A l'acte també van participar Ignacio López Susín, Director General de Política Lingüística del Govern d'Aragó i Miguel Luis Lapeña, Alcalde la ciutat de Fraga. La presentació es va realitzar en el marc d'una jornada d'activitats familiars que també va programar l'IEBC-IEA amb motiu del Dia de la Llengua Materna, que van consistir en dos tallers de cançons tradicionals de les

Presentació de l'Eixovaret a la Biblioteca Gianni Rodari de Fraga
ROSANA BAGUÉ

obres *Cantem junts* i *Toca manetes* —cançoners infantils de les comarques del Matarranya i del Baix Cinca, respectivament— a càrrec de la musicòloga Margarita Celma.

La celebració del Dia de la Llengua Materna a Fraga va començar el dia 17 de febrer amb la projecció, en col·laboració amb l'entitat Amics del Cine, de la pel·lícula per al públic infantil, *El petit príncep* de Mark Osborne. A més, el 21 de febrer, Dia de la Llengua Materna, l'Institut d'Estudis del Baix Cinca- IEA va fer pública una nota de premsa on es demanava a les administracions públiques, associacions i entitats, sindicats, empreses, etc. i a la població en general, la seua contribució activa per preservar la llengua per tal de frenar el trencament generacional en la seua transmissió. A més, es manifestava que la llengua és el principal patrimoni cultural que pot tenir una comunitat alhora que l'eina bàsica de socialització i tret identificador de pertinença a una comunitat, d'acord amb allò que considera la UNESCO.

Bossa i contingut de l'Eixovaret
PEP LABAT

Projecció d'una pel·lícula bilingüe a Saragossa

Dilluns 25 de febrer se celebrà, un any més, a la sala Pilar Sinués del Paranimf saragossà rebotida de gent, lo dia de la Llengua Materna. L'activitat principal d'aquest acte, patrocinat per la Direcció General de Política Lingüística i la Universitat de Saragossa, va ser la projecció de la pel·lícula "Llum de setembre", de la realitzadora ribagorçana Lola Gràcia. Es tracta d'un mig metratge ambientat en diferents punts de la Ribagorça aragonesa a finals de la Guerra Civil, parlat, sense traducció ni subtítols, en aragonès baix ribagorçà, en aragonès de la vall de Benasc i en català d'Areny de Noguera. Una història emotiva, gens maniquea, on entren en joc los matisos, les contradiccions, los sentiments, les traïcions, l'amor, la religió i la política. I tot això ambientat en uns paisatges pirinencs i prepirinencs bellíssims.

Abans de la projecció parlà el Director General de Política Lingüística Ignacio López Susín. Entre altres reflexions, López Susín va comentar que "les llengües maternes, en el marc d'un enfocament plurilingüe, són un component essencial de l'educació de qualitat, que és la base per a empoderar les dones, els homes i les seues societats. Hem de reconèixer i promoure aquest potencial de les llengües per a no deixar ningú endarrerit i construir un futur més just i sostenible per a tots, com es recull en els Objectius de Desenvolupament Sostenible i en la Carta Europea de Llengües Minoritàries."

"La diversitat cultural i el diàleg intercultural —continuà—, el foment de l'educació per a tots i la creació de les societats del coneixement són factors fonamentals per a la tasca de la UNESCO. Les societats multilingües i multiculturals existeixen a través de les seues llengües, que transmeten i preserven los coneixements i les cultures tradicionals de manera sostenible. Per això, hem de tindre cura de totes les llengües."

Després de l'emissió de la pel·lícula de Lola Gracia, va cloure l'acte el vicerector de Política Acadèmica de la Universitat de Saragossa, Gerardo Sanz, qui advertí que "les llengües són un patrimoni cultural que no ens podem permetre el luxe de perdre", i lamentà que en aquests moments en què la Universitat està disposada a donar un suport clar a les llengües del territori, mitjançant cursos i mencions a les Escoles de Formació del Professorat i a la Facultat de Lletres, "en aquest curs s'hage deixat d'impartir l'assignatura de Català per manca d'alumnat inscrit". Sanz va atribuir aquest fet a la tensa situació que ha hi hagut a Catalunya en aquests últims anys i a la paralització de les polítiques lingüístiques per part del govern d'Aragó en la legislatura anterior.

DALT: El director general de Política Lingüística López Susín. DAVALL: El públic rebotia la sala.
MÀRIO SASOT

Exposició "L'aragonés, un patrimonio común"

Dins del mateix edifici del Paranimf, concretament a l'antiga Biblioteca de Medicina, es va poder veure fins el 23 de març, una molt interessant mostra documental de textos en aragonès, provinents de diferents institucions públiques i privades d'arreu d'Aragó i de fons propis de la Universitat, on es mostra l'estat de salut vital de l'aragonès com a llengua de ciència i cultura en els segles XV, XVI, i XVII, així com diferents escrits reials i corporatius de diferents gremis, encara més antics, que daten dels segles XII, XIII i XIV. Als passadissos adjacents a la Biblioteca hi ha una àgil mostra suplementària, més moderna, dirigida a joves i escolars, on s'explica breument la historia de la llengua aragonesa.

Història de la literatura popular catalana

// Carles Sancho

En l'anterior *Temps de Franja* ja donàvem notícia de la presentació d'este volum, el passat 4 de desembre, a la Universitat Rovira i Virgili. Un interessant treball d'investigació en què han participat tres universitats que comparteixen la mateixa llengua: la Rovira i Virgili a Catalunya, la d'Alacant al País Valencià i la de les Illes Balears. Des d'esta necessària però poc freqüent col·laboració es poden fer projectes amplis com és el cas d'esta publicació en què han treballat un nodrit grup d'investigadors, setze concretament, coordinats per Carme Oriol i Emili Samper. El volum està dividit per apartats dedicats als diferents territoris on es parla la mateixa llengua: Catalunya, Illes Balears, País Valencià i El Carxe, Franja d'Aragó, Andorra, Catalunya Nord i l'Alguer.

Catalunya és la que aporta més autors, materials i informació a la història de la literatura popular catalana com és obvi i notori. Els responsables del treball parlen de la Catalunya de mitjans del segle XIX en què el moviment romàntic va començar a interessar-se per la literatura popular: el folklore literari de Milà i Fontanals i el folklore excursionista de Cels Gomis. En el cas de les Illes, sorprenentment, l'interès per la seua llengua a Menorca comença gairebé cent anys abans que a Catalunya per influència dels glosadors —poesia oral improvisada. Sembla que la dominació primer francesa i, més tard, britànica a l'illa donava més llibertat a la llengua materna dels insulars. Al País Valencià l'inici dels reculls del folklore va anar a càrrec d'investigadors —Martí i Gadea i Badenes Dalmau—, a mitjans del segle XIX, tot i que hi van haver entitats excursionistes, no van tenir la influència de les veïnes catalanes en la recollida de literatura popular. A la Franja d'Aragó, a la Catalunya Nord i a la ciutat de l'Alguer qui van començar a interessar-se pel seu folklore van ser sobretot investigadors i escriptors catalans i mallorquins a finals del segle XIX i principi del XX. A la Franja: Cels Gomis, Joan Amades i Antoni M. Alcover. A la Catalunya Nord: Jacint Verdaguer, Milà i Fontanals i Joan Amades. I a la ciutat l'Alguer: Milà i Fontanals i Marià Aguiló. El moviment artístic i literari del romanticisme d'aquell moment es va estendre per tota Europa i a Catalunya i al País Valencià va coincidir amb la Renaixença. El romanticisme donava molta importància als sentiments, desvetllava la consciència nacional i volia recuperar els arrels dels pobles i la llengua i el folklore eren uns elements imprescindibles per a la cultura.

Durant el franquisme la literatura popular catalana al Principat, al País Valencià i a les Illes va tenir un desenvolupament més lent. Com que procedia del folklore, de la cultura tradicional, el poder la veia inofensiva per a enfrontar-se al nou règim sorgit de la guerra civil. A la Franja d'Aragó, fins que no va morir Franco, no es van publicar textos en català, així que els primers treballs de literatura popular catalana van aparèixer després de la mort del dictador perquè durant el franquisme la nostra llengua era silenciada i menyspreada. El Carxe petita regió del nord-est de Múrcia que limita amb el País Valencià, la recopilació de la seua literatura oral no apareix fins la publicació del treball d'Ester Limorti i Artur Quintana *El Carxe. Recull de literatura popular valenciana de Múrcia* (1998).

La forta identitat catalana, l'economia i l'autogovern, en diferents èpoques, ha afavorit este gènere literari al Principat i, és per això perquè tots els territoris que comparteixen la llengua catalana han vist Catalunya com un referent, com un model a seguir per treballar en la recuperació de la literatura popular. Alguns territoris ho tenen més fàcil perquè el català és cooficial —Catalunya, les Illes i País Valencià— en altres és més difícil perquè la llengua del territori no és oficial –la Franja d'Aragó, Catalunya Nord, El Carxe i l'Alguer. Andorra, l'únic estat en què la llengua catalana és oficial, pràcticament encara no s'ha treballat la història de la literatura popular.

La part dedicada a la Franja d'Aragó d'este volum va a càrrec d'Artur Quintana i Hèctor Moret, segurament els millors investigadors sobre el tema i el territori perquè han treballat i coordinat els dos grans projectes col·lectius de recollida de literatura popular catalana a l'Aragó: *Lo Molinar* (1995-1996) i *Bllat colrat!* (1997), amb l'ajut de més d'un centenar d'investigadors i col·laboradors franjolins. De cada projecte se n'han publicat tres volums dedicats a la narrativa i teatre, al cançoner i als gèneres etnopoètics breus no musicals. Estos dos treballs han de servir per a motivar els investigadors i escriptors franjolins a seguir publicant nous materials.

El volum és un extraordinari referent, on han col·laborat prestigiosos investigadors, de com es pot treballar al màxim nivell sobre un projecte comú en tots els territoris de llengua catalana per tenir una perspectiva àmplia i global de la qüestió motiu d'estudi. Si no es continua i aprofundeix en esta línia de recerca els territoris perifèrics de la llengua que compartim, queden massa silenciats i oblidats per l'escassa població catalanoparlant, la manca d'identitat cultural i pel poc suport que li dedica l'administració. A més d'este volum hi ha un acord amb l'editorial de fer-ne una versió en anglès.

El "choricer"

// Maite Moret

En la majoria dels estudis dedicats al domini geogràfic aragonès, les notícies que posseïm sobre els diminutius són força generals, no només per la diversitat de matisos que poden adquirir en aquesta àrea regional, sinó també respecte de les preferències davant les diferents variants. Predomina la idea que el sufix *–ico*, és el que gaudeix de més difusió, no només a la zona castellanoparlant, sinó també a la catalana (*bonico*, és general a tota la zona catalanoparlant, per exemple), excepte al nord d'Osca; tanmateix, hi ha d'altres que es conserven de manera més segura en la zona més septentrional de les tres províncies que constitueixen la regió, els resultats dels quals són *-é*, *-et*, *-ete* < -ITTU, sufix que comparteixen català, aragonès i occità.

Rostida de xorissos a un "masico" d'Alcanyís
T. INNAEL

Té aquest sufix una utilització molt limitada en l'espanyol general, però a l'Aragó és força productiu i apareix amb les variants *-é* i *-et* (*-eta*), els quals ocupen pràcticament la totalitat de la província d'Osca, s'estén pel costat oriental de Saragossa (Faió, Casp, Bujaraloz i Velilla) i el nord-est de Terol (Calaceit, Vall-de-roures, Alcanyís, la Codonyera, Pena-roja, fins a Híjar), és a dir, les poblacions catalanoparlants i les veïnes que, en l'actualitat, no ho són.

La presència tan majoritària de *-et*, tant en la zona catalanoparlant com la que no ho és, ha fet pensar que depèn de la seva proximitat amb el català, ja que part dels mots apocopats es testimonien en els límits orientals d'Aragó; tanmateix, també apareix en punts ben distants, com Echo (Osca), la qual cosa ha fet dubtar alguns lingüistes de la seva influència.

S'ha documentat també el sufix *-é*, que apareix a les parles vives, sobretot de l'Alt Aragó i *-et*, molt viu encara, que degué ser el més freqüent a l'Aragó medieval, així com *-ico*, l'aparició del qual es remunta a l'any 959.

A banda d'altres sufixos d'aquest tipus (*-illo*, *-ito*, *-ón*) els estudis morfològics de tipus diacrònic i sincrònic no en recullen d'altres o bé se centren exclusivament en les parles pirinenques i no en la zona més oriental del territori. El primer cop que vaig assistir al Claustre de professors de l'EOI d'Alcanyís on m'acabaven d'assignar una plaça com a professora de català, es va parlar de les festes que tindríem al llarg de l'any (és un bon costum entre el professorat deixar clar quins són els ponts de què disposem) i els que ja feia temps que hi treballaven n'esmentaven una que es deia el *choricer*, que preferien enfront a la del "Amantes" que se celebrava a tota la província de Terol. Més tard, vaig saber que es tractava del "dijous gras" i que tenia una tradició molt arrelada a tota la zona, no només al cap de comarca i de serveis, Alcanyís, sinó també als pobles del voltant. El que no em quedava tan clara era aquella terminació, fins que un dia la vam treure a classe i els alumnes em van dir que aquí es deia: *cariñer*, *chiquer*, *choricer* o *boniquer*, i que es tractava d'un sufix propi de la zona.

La propietat en qüestions lingüístiques és un tema controvertit, sobretot per al parlants que gosen d'atribuir característiques úniques dels seus dialectes; i és que de fets exclusius d'un territori n'hi ha més prompte pocs, o cap, en les llengües; de fet aquest sufix té vitalitat en territoris més allunyats com ara la zona de Monegre/Monegros, en concret en les poblacions de Bujaraloz o Peñalva, fronteres també amb la zona catalanoparlant. Així mateix, a la part de la Baixa Ribagorça, justament a la zona que s'anomena de transició entre l'aragonès i el català, a la Puebla de Castro, on *-er* alterna amb *-é*, *-et* o *-ete*, de la mateixa manera que ocorre entre Alcanyís (*choricer*) i Castelserás (*choricé*), al costat ja de la frontera amb el català, aquest sufix torna aparèixer, tot i que es testimonia ja mínimament.

El que sembla obvi és que -et/-é/-er/ són variants d'un mateix sufix diminutiu del llatí -ITTUS: *mozet ~ mozer ~ mozé*, amb el quals s'indica afectivitat i que presenta més limitació a l'hora d'unir-se a les paraules, ja que només s'utilitza amb substantius i adjectius, però que a diferència del castellà, també s'uneix a adverbis: *poquer*. Tanmateix, la bibliografia sobre aquesta variant és ben minsa, o si més no, no n'he sabut trobar, car les monografies que he pogut consultar tracten o bé les formes de la part de parla catalana o bé de la pròpiament aragonesa, i deixen els aspectes lingüístics més fronterers de banda en la caracterització.

Si bé alguns lingüistes han tractat d'assenyalar la no influència del català en aquest aspecte de sufixació, crec que el més afortunat seria parlar d'un sufix que comparteixen, en el nostre territori, diverses llengües: català, aragonès i el castellà d'algunes zones de l'Aragó. I és que, tot i que sembla una qüestió òbvia, cal recordar un cop més que les fronteres no tenen uns límits estrictes i les zones de transició són un fet irrefutable dels territoris, que responen a un *contínuum* dialectal històric i d'intercanvi lingüístic.

Dijous 28 de febrer vam menjar llonganissa i Alcanyís, un any més, va celebrar una de les seves festes més arrelades.

3, 4 i 5 de maig de 2019

FIRA DE TITELLES DE LLEIDA

www.firatitelles.com

amb el suport:

Institut d'Estudis Ilerdencs · Diputació de Lleida · Diputació de Lleida · Generalitat de Catalunya Departament de Cultura · Govern de l'Estat · inaem

organitza:

Ajuntament de Lleida · centre de titelles de lleida